

OVER KANUNNIKEN EN INTELLECTUELEN IN DE MIDDELEEUWEN

Nota's bij recente publikaties aangaande kapittels,
prosopografieën en dataverwerking

door

Thérèse de HEMPTINNE

De middeleeuwse seculiere geestelijkheid en meer bepaald de kanunniken van kathedrale en collegiale kapittels genieten de laatste jaren van de belangstelling der historici¹. Tot vóór kort was het gebrek aan monografieën over kapittels en seculiere kanunniken in de middeleeuwen zo schrijnend dat een degelijke synthese over dit aspect van de religieuze beleving en van de zielzorg in de kapittel(steden) onmogelijk was. De seculiere kanunnik leek gedoemd gebrandmerkt te blijven door het karikaturale beeld dat middeleeuwse literatoren en moralisten van hem opgehangen hadden. Sinds kort is daar verandering in gekomen, onder meer door de publikatie van uitvoerige studies gewijd aan twee kathedrale kapittels van de kerkprovincie Reims, namelijk Laon en Doornik².

Het komt ons voor dat diverse elementen hebben bijgedragen tot de hernieuwde belangstelling van de historici voor de seculiere kanunniken, maar dat het vooral de geschiedvorsing over de middeleeuwse universiteiten en de nieuwe mogelijkheden van de technologie zijn die daarbij beslissend zijn geweest. Een congres over de middeleeuwse universiteiten, zoals gehouden aan de K.U.Leuven in 1975, is bijvoorbeeld de gelegenheid geweest voor verschillende sprekers om te wijzen op het belang van de studie van de kapittelgeestelijkheid voor het aspect „universiteit en maatschappij”; beide instellingen, kapittels en universiteiten, hebben immers bronnen voortgebracht die elkaar aanvullen om de middeleeuwse „intellectuele geestelijke” te vatten³. Een andere aansporing tot het bestuderen

(1) Voor een bibliografisch overzicht van recent in Frankrijk gepubliceerde studies hieromtrent, cf. J. BECQUET, *Vingt-cinq ans d'études canoniales en France (1959-1984)*, in: *Liber amicorum. Etudes historiques offertes à Pierre Bougard*, Arras, 1987, pp. 64-71 (echter vooral studies over reguliere kanunniken, onvolledig wat betreft de seculieren, cf. p. 70).

(2) De twee publikaties waar we het verder hoofdzakelijk zullen over hebben zijn in chronologische volgorde H. MILLET, *Les chanoines du chapitre cathédral de Laon, 1272-1412*, [Collection de l'Ecole française de Rome, 56], Rome, 1982 en J. PYCKE, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres* [Université de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e série, fascicule 30], Louvain-la-Neuve, Bruxelles, 1986.

(3) Cf. J. IJSEWIJN en J. PAQUET (edd.), *The universities in the Late Middle Ages*, [Mediaevalia Lovaniensia, series I, Studia VI], Leuven, 1978, meer bepaald pp. 497-627 en vooral de bijdragen van Raf de Keyser over de kanunniken van Sint-Donaas te Brugge en van Jacques Pycke over die van het kathedraalkapittel van Doornik.

van de seculiere kapittels „un monde mal connu, trop souvent ignoré de l'histoire" ⁴ is ongetwijfeld de technologische vooruitgang geweest, waarbij prosopografische gegevens over kanunniken dank zij aangepaste computerprogramma's zinvol kunnen verwerkt worden. De prosopografie is immers een van de onderzoeksterreinen van de geschiedenis waar de informatica het duidelijkst aanwezig is ⁵. De kanonikale gemeenschappen zijn nu precies bijzonder geschikt voor prosopografisch onderzoek, zoals o.a. is gebleken uit het congres georganiseerd aan de universiteit van Bielefeld in 1982, waarvan de papers pas vorig jaar werden gepubliceerd ⁶. Hierin zijn vooral de bijdragen van Hélène Millet, van wie we hoger het doctoraatsproefschrift citeerden, van Elisabeth Mornet en van R.B. Dobson voor ons doel te vernoemen ⁷. De prosopografische methode bestaat er immers in de externe karakteristieken van een min of meer homogene groep personen te beschrijven door het verzamelen van zoveel mogelijk materiële elementen per individu, waarbij de spirituele elementen terzijde worden gelaten die zouden toelaten van de persoon naar de persoonlijkheid over te schakelen ⁸. De prosopografie, ook wel „collectieve biografie" of in het Duits „historische Personenforschung" genoemd, levert dus gegevens op voor grote groepen personen ⁹. Voor de interpretatie van deze gegevens ligt de verwerking met de computer voor de hand. In dezelfde bundel van het congres te Bielefeld worden verschillende computerprogramma's en -pakketten, specifiek gewijd aan de problematiek van de prosopografie, voorgesteld. Mevrouw Millet heeft in haar studie over de kanunniken van Laon hiervoor baanbrekend werk verricht ¹⁰.

Seculiere kanunniken vormen een semi-gesloten gemeenschap in de middeleeuwse steden, waarvan enkel de residenten, zoals Dobson zo kleurrijk

(4) J. PYCKE, *o.c.*, p. V.

(5) E. PAIRON en I. SCHOUPS, *Handleiding voor computertoepassingen en gegevensbanken in de maatschappijwetenschappen* [Studiecentrum voor de informatiebronnen betreffende de maatschappijwetenschappen, V.U.B.], Brussel, 1986, pp. 185-186.

(6) N. BULST en J. Ph. GENET (edd.), *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography. Proceedings of the First International Interdisciplinary Conference on Medieval Prosopography, University of Bielefeld, 3-5 December 1982*, Kalamazoo, 1986.

(7) H. MILLET, *Quels furent les bénéficiaires de la soustraction d'obédience de 1398 dans les chapitres cathédraux français?*, in: N. BULST en J. Ph. GENET, *Medieval Lives*, pp. 123-127; E. MORNET, *Préliminaires à une prosopographie du haut clergé scandinave: le chapitre cathédral de Roskilde 1367-1493*, in: IDEM, pp. 139-162; R.B. DOBSON, *Recent Prosopographical Research in Late Medieval English History: University Graduates, Durham Monks, and York Canons*, in: IDEM, pp. 181-199.

(8) Dit is volgens de uitgevers van *Medieval Lives* het essentieel verschil tussen prosopografie en biografie, cf. IDEM, *Introduction*.

(9) Deze personen kunnen, zoals Christiane KLAPISCH-ZUBER, *Quelques réflexions sur les rapports entre prosopographie et démographie historique*, in: IDEM, p. 34 heeft opgemerkt, bijna uitsluitend mannen zijn, vermits „macht" en „carrière" (twee centrale gegevens in de prosopografische studies) termen zijn die zelden als belangrijke varianten optreden in vrouwelijke biografieën.

(10) Cf. hoger, noot 2, en in haar werk vooral het methodologisch hoofdstuk over de „factoriële analyse der correspondenties", pp. 21-31.

verwoordt: „were obliged to consort together”¹¹; zij zijn een uitgelezen onderzoeksterrein voor diepgaand onderzoek naar hun plaats en functie in de maatschappij van hun tijd. Jacques Pycke heeft met zijn werk over het kathedrale kapittel van Doornik een fundamentele bijdrage geleverd tot de institutionele geschiedenis van deze gemeenschap in de „volle” middeleeuwen¹². Alle aspecten van het functioneren van een dergelijke instelling komen aan bod: verhouding met de omringende buitenwereld, inwendige organisatie, leefgewoonten en activiteiten van de kanunniken. Het werk heet dan ook terecht „Le chapitre...” en niet „Les chanoines...”, zoals dat van H. Millet. Het sociale aspect van het fenomeen „kanunnik” komt immers, in tegenstelling met het werk van Millet dat de mensen en niet de instelling als vertrekpunt heeft, nauwelijks aan bod. De auteur kondigt echter uitdrukkelijk een tweede luik van zijn studie aan, dat uitsluitend aan de kanunniken zal gewijd zijn¹³. Het lijkt ons logisch dat een voorafgaande institutionele studie aan de basis ligt van het sociaal onderzoek, maar het boeiend werk van mevrouw Millet moet ongetwijfeld een uitdaging zijn om zo vlug mogelijk het sociale luik van het Doornikse onderzoek uit de doeken te doen. Toch moeten we voor ogen houden dat J. Pycke zijn onderzoek afsluit in 1300 daar waar H. Millet in 1272 begint. Het zal voor iedereen duidelijk zijn dat de heuristische problemen voor het identificeren van de kanunniken en voor het samenstellen van de prosopografieën heel verschillend zijn voor de ene dan voor de andere periode. De vroegste periode (1155-1318) werd voor Laon door de jezuïet F. Picó bestudeerd; zijn werk is echter slechts in een uiterst verkorte en vertaalde versie toegankelijk¹⁴. Interessant te noteren is de vaststelling dat ondanks het feit dat het kapittel van Laon bijna dubbel zoveel prebenden telt als dat van Doornik (83 t.o.v. 30 à 43), Picó „maar” 691 kanunniken heeft geïdentificeerd in zijn periode, terwijl Pycke er ongeveer gelijktijdig 515 en Millet voor de periode 1272-1412 850 kennen. Het is bij deze laatste auteur het best uit te maken hoe deze kennis van de compositie van het kapittel over de jaren gespreid is, dank zij haar „Répertoire chronologique des chanoines” (pp. 511-520) waarin de kanunniken chronologisch volgens hun eerste en laatste vermelding als lid van het kapittel opgenomen zijn. Bij Pycke moeten we ons voorlopig tevreden stellen met een alfabetische lijst van de kanunniken over de hele periode 1080 tot 1300 (pp. 333-345).

Hoezeer ook de beide werken in hun opzet verschillen — dat van Millet zijnde een sociale geschiedenis van de kanunniken van Laon in de late middeleeuwen aan de hand van een met de computer verwerkte prosopo-

(11) R.B. DOBSON, *a. c.*, p. 192.

(12) Cf. hoger, noot 2.

(13) J. PYCKE, *Prosopographie du Chapitre cathédral de Tournai. Répertoire biographique des chanoines de Notre-Dame, 1080-1300*, in voorbereiding. De betrokkenheid van deze auteur kennende bij de activiteiten van het Cetedoc te Louvain-la-Neuve, twijfelen we er niet aan dat ook hij voor deze studie alle elektronische middelen heeft gebruikt die ter zijn beschikking stonden.

(14) J. PICÓ, *Changements dans la composition du chapitre cathédral de Laon (1155-1318)*, in: *Revue d'Histoire ecclésiastique*, t. 71, 1976, pp. 78-91 (vertaling van N. HUYGHEBAERT en J. PYCKE).

grafische studie, dat van Pycke, zoals gezegd, een traditionele monografie over de institutionele aspecten van het kapittel van Doornik in een ietwat vroegere periode — toch bieden ze allebei, in hun complementariteit, een onontbeerlijke bijdrage tot de kennis van de rol van de seculiere geestelijkheid in de middeleeuwse samenleving. Het portret van de overvoede, luie, geile, prebendes cumulerende, van het zweet van anderen levende en vooral van de angst voor het hiernamaals der goedgelovigen profiteerende kanunnik is alvast, na lectuur van beide werken, aan grondige herziening toe. Ook al stellen beide auteurs uitdrukkelijk dat het uit den boze is „de” kanunnik van een middeleeuws kathedraal kapittel tot één type te willen herleiden, toch komen een aantal gemeenschappelijke trekken duidelijk naar voren die we hier willen aanstippen.

De kanunnik van een kathedraal kapittel is niet onbemiddeld, maar zijn rijkdom en bezit hangt af van vele factoren, zoals familiale origine, staat in de clericale hiërarchie (in Doornik zijn de remuneraties van de kanunniken erg verschillend naargelang dezen de hogere of slechts de lagere wijdingen hebben ontvangen, in Laon daarentegen moeten alle kanunniken in principe bij hun intrede tenminste subdiaken zijn), stand in het beroepsleven (student, in dienst van een kerkelijke of wereldlijke heer of instelling, op rust), residerend of *foraneus* zijn (zowel in Laon als in Doornik is er een tendens vanaf de 13de eeuw om de aanwezigheidsuitdelingen tot een behoorlijk hoger bedrag te laten oplopen dan de eigenlijke prebende, de zgn. „*grossus fructus*”; in beide instellingen worden er echter vrijstellingen van residentie-verplichting toegestaan aan studenten, pelgrims, afwezige kanunniken in dienst van een kapittel of van de bisschop, maar ook van de paus en de koning), een waardigheid of ambt bekleden in het kapittel of niet, prebendes in andere kapittels cumuleren of niet. Men kan echter moeilijk beweren, en beide auteurs onderstrepen dit met klem, dat de gemiddelde kanunnik zijn dagen in ledigheid kon doorbrengen : ofwel resideerde hij en was hij verplicht om de uren, missen, jaargetijden en alle andere kerkelijke plechtigheden bij te wonen, terwijl de dignitarissen en officieren hun specifieke taken er bovenop dienden uit te voeren, in de kathedraal of daarbuiten (bv. beheer van landbouwuitbatingen), ofwel was hij vrijgesteld voor studie aan een universiteit, of beroepsactiviteiten (de meeste kanunniken waren juristen), ofwel was hij *foraneus*, waarbij hij meestal in een ander kapittel zijn hoofdactiviteit had. Uit de bewaarde testamenten van kanunniken van Laon en Doornik blijkt dat er geen sprake kan van zijn dat zij hun bezittingen zouden „verbrast” hebben, integendeel ze lijken over het algemeen wijze beheerders geweest te zijn, die gul hun erfgenamen, familieleden, *familiares* en beschermelingen en vooral de eigen instelling konden bedenken. Wat ons vooral is opgevallen is de povere materiële en spirituele verbondenheid van de kathedraalkanunnik met de eigen stadsbevolking, maar integendeel het grote solidariteitsgevoel met de confraters en met de eigen instelling : bijna alle nieuwe stichtingen van kapellanijen, jaargetijden, uitdelingen, gaan uit van de kanunniken zelf en zijn bestemd voor de eigen *mensa* of voor de aanwerving van hulpbedieners in de kathedraal. Met de leken-wereld en meer bepaald met de stadsgenoten is er amper contact en er is beslist

geen sprake van actieve pastoraal. De enige „openheid” van de kapittels is gericht naar de studie door de eigen leden of toekomstige leden (een universitaire titel wordt in de loop van de 13de eeuw een „must” voor niet-edele aspiranten), naar de dienstverlening op juridisch of medisch vlak aan hoge heren : pausen, bisschoppen, koningen en vorsten, maar in geen geval naar de bekommernis om het zieleheil van de hen omringende bevolking.

Deze enkele voorbeelden van de ongemeen boeiende bevindingen die deze twee studies, elk op hun terrein, voor de middeleeuwse kerk- en religieuze geschiedenis aanbrengen, moeten een aansporing zijn voor verder onderzoek. Gebruik makend van de nu ter beschikking staande verfijnde technologische middelen kan de hedendaagse eruditie tot nieuwe, belangwekkende resultaten komen die nog verborgen gebleven aspecten van de middeleeuwse maatschappij aan het licht zullen brengen.